

Թեման, որ առաջադրել է Թորոնթոյի Համալսարանում դոկտորական կոչման արժանացած կանադացի հետազոտողը, առաջին հայեացքից նորութիւն չէ հայ գրականագիտութեան համար: Հայ կին գրողների ստեղծագործութիւնները մեր գրականագէտները դիտարկել են հայ գրականութեան պատմութեան ընդհանուր համատեքստում, գրուել են նաեւ մենագրութիւններ¹: Սակայն, բաւական է արդէն այն, որ խնդրի քննութիւնը հետաքրքրել է օտարազգի գրականագէտին, քանզի մինչ այժմ օտարազգի հայագէտներին առաւելապէս հետաքրքրել են հայ գրականութեան հին եւ միջին դարերը: Յամենայն դէպս, յատուկ մենագրութիւն՝ նուիրուած առաջադրուող հարցին, չունենք: Այլ հարցերի շրջանակում եղել են նաեւ այս խնդրին անդրադարձեր, սակայն՝ այլ թեմաների ու խնդիրների ենթատեքստում: Սա է, որ առաւել ուշագրաւ է դարձնում ուսումնասիրութիւնը, որը բերում է նախկինում չկիրառուած հայեցակէտ՝ դարաշրջանի գրականութեան վերլուծութեան մէջ:

Ֆեմինիստական շարժումն Արեւմուտքում այսօր ապրում է նոր վերելք. հարիւրաւոր գրքեր ու յօդուածներ են հրապարակուում, որոնք արծարծում են ֆեմինիզմի առաջադրութիւններ՝ սոցիալականից մինչեւ սեռային հարցադրումներով: Եւ, հասկանալի է տարբեր երկրներում ու տարածաշրջաններում ֆեմինիստական շարժման պատմութեան հանդէպ աճող հետաքրքրութիւնը: Հաւանաբար Վիկտորիա Ռօուի գրքի ասպայելզ գլան ինչ-որ իմաստով բացատրում է այդ հիմքերով: Սակայն, ի տարբերութիւն զուտ ֆեմինիստական գրքերի, գրախօսուող աշխատութիւնն ամբողջապէս տեղադրում է գրականագիտութեան շրջանակներում, նոյնիսկ, կարելի է ասել՝ խիստ ակադեմիական գրականագիտութեան. սա ո՛չ թէ ֆեմինիզմի² պատմութիւնն է հայ գրականութեան էջերում, այլ՝ կին գրողների գործերն առաւել ամբողջական ներկայացնելու մի փորձ: Հեղինակը ցնցիչ յայտնագործութիւններ չի կատարում, այլ՝ արդէն յայտնի նիւթի ինքնին շրջադարձը, ինքնայատուկ հայեցակէտը թոյլ են տալիս գտնել եւ հանրագումարի բերել փաստեր, որոնք թէւ յայտնի են եղել հայախօս շրջանակներում, բայց անգլերէն ընթերցողին ներկայացում են առաջին անգամ³: Դրա հետ միասին կարելութիւն է այդ փաստերի իմաստաւորումը, վերլուծութիւնը, որոնք անհրաժեշտ են ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի հայ հասարակական ու գրական գործընթացների մասին առաւել լայն եւ ամբողջական պատկերացումներ տալու համար:

Կարծում ենք, որ ինքնին յաջող ու արդիւնաւետ է հետազոտողի կողմից բազմադիմի խնդրի քննութեան ընտրուած սկզբունքը: Քանի որ կանանց ազատագրումը (էմանսիպացիան) սոցիալական, նոյնիսկ՝ սոցիոլոգիական թեմա է, անհրաժեշտ էր լայն հասարակական համապատկեր՝ հասարակութեան ներքում իրական ընթացող շարժումների վերլուծութեամբ, եւ դրանից յետոյ միայն հնարաւոր էր դիմել գրականութեան մէջ այդ գործընթացների

արտացոլմանը: Հեղինակն այդպես էլ վարուել է: Գիրքը բաժանուած է վեց գլուխների, որոնք ժամանակագրական, մաե խնդրադրական պարբերացմամբ ընդգրկում են 1880-1922ի նշանակալի դէմքերն ու զարգացման ուղղութիւնները: Ուսումնասիրութիւնն ունի մաե հանգամանալի ներաժութիւն, իսկ վերջում կցուած ամփոփումը, յաւելուածը, ծանօթագրումներն ու մատենագիտական ցանկերը առաւել լիարժէք են դարձնում շարադրանքը՝ գիտական համակարգման առումով: Բոլոր գլուխներում ակնյայտ է, որ հեղինակը գրողների գործերի ուսումնասիրութեան հետ քննութեան է առնում մաե կանանց ազատագրման հրատապ խնդիրները, թէ ի՛նչպէս էին այդ խնդիրները բարձրացում եւ լուծումներ ստանում ժամանակի հասարակական կեանքում: Պէտք է նշել մաե, որ գործընթացները դիտարկելիս հեղինակն անդրադառնում է ժամանակի մամուլին, հրապարակախօսներին ու գրողներին, մաե կարելոք տեղ է տրուած թատրոնին, գրական սալոններին, եւ ընթերցողի առջեւ՝ թէկուզ թռուցիկօրէն, յառնում են հայ գրականութեան հանրաճանաչ անուններ՝ Յակոբ Պարոնեան, Գրիգոր Զօհրապ, Արփիար Արփիարեան, Հրանտ Ասատուր եւ այլք:

Այս հանգամանքը հաստատում է հեղինակի հիմնական դրոյքը հայ գրականութեան եւ հասարակական շարժման սերտ առնչութեան առթիւ, մաե այն կապակցութեամբ, որ ժամանակի իրականութեան պայմաններում գրականութիւնը թատրոնի եւ հրապարակախօսութեան հետ միասին գործնականում ազդու միջոց էր նոր գաղափարների արժարծման համար: Ահա թէ ինչո՛ւ ազգային կեանքում բարեփոխումների գաղափարները առաջադէմ հայ կանայք փորձում էին կենսագործել գրականութեան ներգործութեան միջոցով:

Սի կարելոք մօտեցում եւս, որ սկզբունքային հիմք է դառնում հեղինակի յետագայ ողջ շարադրանքում. դիտարկում է ո՛չ թէ կանաց մասին գրականութիւնը, այլ՝ կին գրողների բազմաժանր գրականութիւնը, որն իր լիիրաւ տեղն ունի հայ գեղարուեստական մտքի պատմութեան էջերում: Հայ կին գրողների ոչ սակաւաթիւ շարքի անուններից հիմնականում ընտրելով Սրբուհի Տիսաթի, Սիպիլի (Զապէլ Ասատուր), Մարիամ Խատիսեանի, Մառի Պէլերեանի, Շուշանիկ Կուրդիսեանի եւ Զապէլ Եսայեանի գործերը՝ հեղինակն իր ուսումնասիրութիւնն ամբողջացնելու միտումով թէ՛ շարադրանքի ընթացքում եւ թէ՛ յաւելուածում ներկայացնում է մաե միւս կին գրողներին՝ ընդհանուր գծերով առաւել լիարժէք դարձնելով համապատկերը: Արդիւնքում իրապէս յառնում է բազմազան ժանրերով ու հարուստ թեմաներով յատկանշուող ազգային գրականութեան զարգացման ուղեգիծը, որտեղ վճռորշ է դիտում մաե արեւմտահայ եւ արեւելահայ հատուածների միասնական զարգացման դրոյքը (անշուշտ, նկատի առնելով ընթացքի առանձնայատկութիւնները): Առաւել կարելոքում են ընդհանրութիւնները, որոնք դիտարկում են ծագումնաբանութեան, պատմութեան, հայ ազգային ոգու միասնական արտայայտութեան դրսետրումներում:

Հետագօտողի համար կարելոք է գիտակցել, որ կին գրողների ստեղծագործութիւնը, ինչպէս եւ ողջ հայ նոր գրականութիւնը զարգացել է ժամանա-

կին համաքայլ: Այս նպատակով էլ նա գրողներին ներկայացնում է ժամանակների հերթագայության կարեւորագոյն իրադարձութիւններին զուգակցելով նրանց գործերի քննութիւնը: Մօտեցումն ակնբեր է արդէն զլուխների վերնագրերից՝ «Զարթօնքը եւ Հայ Կանայք», «Խնքնութեան Հաստատում եւ Աքտը», «Հայկական Յեղասպանութիւնը Զապէլ Եսայեանի Երկերում» եւն.: Իւրաքանչիւր գրողի համար, ընդհանուր ելակէտի հետ, ուսումնասիրութեան հեղինակն ի յայտ է բերում նրա ժամանակի առանձնայատկութիւններով պայմանաւորուած ուրոյն դիմագիծը: Տիւսարի գործերում դա կնոջ ճակատագրի, ընտանիքում եւ հասարակութեան մէջ նրա դերի, իրաւունքների պաշտպանութեան, կնոջ՝ որպէս անհատականութեան, տղամարդու եւ կնոջ իրաւահաւասարութեան խնդիրներն են: Ուշագրաւ է, որ հայ առաջին վիպասանուհու անուան հետ կապելով գեղերի (gender) խնդրի ներմուծումը հայ գրականութիւն, Ռօուն գտնում է երեւոյթի արմատները հայոց պատմութեան եւ ժամանակի հոլովոյթի նոր շրջադարձերի գոյատուրմներում: Դրանցից են դիտում հասարակական նոր մտածողութեան՝ ազգային զարթօնքի, ազատագրական շարժման եւ դրանց զուգադրուող մշակութային-կրթական, գրական ու լեզուական տեղաշարժերի դրսեւորումները: Համաշխարհային միտքը յուզող նորագոյն գաղափարների ներթափանցումների հետ ուսումնասիրողը կարեւորում է ազգային գեղարուեստական մտածողութեան իւրայատուկ ընթացքը, որտեղ իրենց անհերքելի դերն են ունեցել ե՛ւ Տիւսարը, ե՛ւ Սիպիլը, ե՛ւ Եսայեանն ու Կուրդիեանը: Այս իմաստով չափազանց հետաքրքիր են հեղինակի նկատումները գրական ուղղութիւնների՝ ռոմանտիզմի, ռէալիզմի եւ նատուրալիզմի հերթագայութեան, իսկ աւելի յաճախ՝ նաեւ միաժամանակեայ խառը արտայայտութիւնների շուրջ: Ռոմանտիզմի գերիշխող երեւոյթի բացատրութիւնը նա տեսնում է երեւակայութեան թոյլիչի առաւել մեծ հնարաւորութիւնների, այլընտրանքային վիճակների հաստատման, աննախադէպ գաղափարների ու զգացմունքների՝ որպէս իրողութիւններ, ընկալման մէջ:

Սիպիլը գրել է, որ ինքը միշտ սիրել է ռոմանտիկ գրականութիւնը եւ այն, ինչ փորձում են ասել այդ հեղինակները: Ըստ Սիպիլի՝ կանանց մեծ մասի համար ռէալիզմը հենց ռոմանտիկ գրականութեան մէջ է: Իհարկէ, այստեղ խնդիրը միայն ֆեմինիզմի հետ չի կապում: Դա ակնյայտ է դառնում յատկապէս, երբ գրականագէտն անդրադառնում է կին գրողների հերոս-հերոսուհիներին դիմորոշող իրողութիւններին: Եւ այստեղ Ռօուն կրկին հաստատում է, որ գրականութիւնը յաճախ կանխում է իրականութեանը. մինչ կեանքում կինը կը կարողանար կենսագործել իր գաղափարները, վիպագրուիներն արդէն պատկերում էին այդ ոգորումներն իրենց գործերում: Այսպիսով, գրականութիւնն առաջնորդում էր հասարակութեանը՝ առաջադրելով օրինակներ, որոնք հասարակութեան մէջ նոր էին ձեւաւորում: Այդպէս հմայիչ հերոսուիները յաճախ դառնում էին տիպար իրական կնոջ համար՝ մէկ անգամ եւս ի ցոյց հանելով այն հզօր ազդեցութիւնը, որ ունեցել է գրականութիւնը հայ ազգային մտածողութեան ձեւաւորման գործում:

Հետաքրքիր են ուսումնասիրողի նկատումները Եսայեանի՝ իբրեւ նորարար գեղագետի դիտարկումներում: Վերլուծելով նրա մի շարք գործեր՝ *Մարդը, Սպասման Մրահին Մէջ, Աւերակներուն Մէջ, Վերջին Բաժակը, Հոգիս Աքսորեալ*, եւն., Ռօուն գտնում է ուշագրաւ գուգահեռներ Եսայեանի եւ ամերիկացի Էդգար Ալէն Պոյի ու նորվեգացի Կորա Սանդելի գրական հերոսների հոգեբանական վիճակներում: Սակայն, ընդհանրութեան տարրերի հետ, նա առանձնացնում է Եսայեանի հերոսների ազգային հոգեբանութեան դրոշմը կրող երեւոյթը՝ իբրեւ հայի ճակատագրի, հայրենիքի կարօտի, օտար միջավայրում անհատի տագնապի յուսահատ տուայտանքների դրսեւորում: Իր դիտարկումը Ռօուն հաստատում է Եսայեանի հերոսներից մէկի խօսքով, ուր «*Ես ոչ մէկ բառ չեմ արտասանել իմ մայրենի լեզուով*»⁴ մախադասութիւնը դառնում է բանալի՝ բացայայտելու նրա հերոսների հոգեկան տագնապի պատճառները: Օտարման տանջող զգացումը ձեւակերպւում է իբրեւ հարց, որ չունի պատասխան. «*Եթէ ես չեմ խօսում իմ սեփական լեզուով, ո՞վ եմ ես*» (Էջ 203): Այս հարցի հնչեղութիւնը Ռօուն շեշտում է տեսնում հայկական ենթատեքստում, «*Քանի որ հայերէն խօսելը հայ ինքնութեան յատկանշական գծերից մէկն է*» (նոյն տեղում):

Եսայեանի գործերի քննութեան, ինչպէս եւ ամբողջ ուսումնասիրութեան մասին կարելի էր եւ պէտք էր խօսել աւելի հանգամանօրէն, քանի որ բազմաթիւ են ուշադրութեան արժանի հարցադրումներն ու խնդիրները, որոնք դիտարկուել են գրականագետի շարադրանքում: Իհարկէ, աւելորդ չէր լինի անդրադառնալ նաեւ որոշ վիճելի հարցերի կամ տեսակետների, որոնցից գերծ չէ ուսումնասիրութիւնը: Թերեւս հարկ է նշել դրանցից գրական ուղղութիւնների հարցում որոշ դիտարկումների անճշտութիւնը. հեղինակը երբեմն շփոթում է ստեղծագործական մեթոդը եւ ուղղութեան արտայայտչամիջոցները՝ յանգելով երեւոյթի փոխաձեւումների ոչ բաւարար հիմնաւորումների: Նկատի ունենք Սիպիլի, Մարիամ Խատիսեանի գրական ուղղութեան որոշարկումները, որտեղ դրանք Ռօուի կողմից բնութագրւում են իբրեւ ռոմանտիզմի եւ ռէալիզմի խառնուրդ (Էջ 5-8): Անշուշտ, արդարացւում է նաեւ հեղինակի ձգտումը՝ տարբեր կին գրողների գնահատումներում ելակէտ ունենալով գեղեցիկային սահմանափակումների խնդիրը, կարելոյրէլ դրանք նաեւ իբրեւ գրական-գեղարուեստական արժէք: Սակայն այդ ձգտումը յանգեցրել է նրան, որ հեղինակի գնահատումներում տեղ է գտել գեղարուեստական արժէքների համահարթեցման միտումը: Ի վերջոյ, Մարիամ Խատիսեանի գրականութիւնը իր գեղարուեստական արժէքով չդարձաւ հայ արձակի բարձր արտայայտութիւնը եւ նրա տեղը մնում է պայմանաւորուած գոտի հասարակական հնչողութեամբ: Ինչէն, սակայն, կարծում ենք, որ առաւել կարելոյր է այն մեծ ջանքն ու գիտական բարձր հայեացքը, որով Ռօուն անգլերէն ընթերցողին է ներկայացրել հայ կին գրողներին: Հաստատելով նրանց գործերի կենսունակութիւնը՝ Ռօուն դրանով իսկ ի ցոյց է հանել համաշխարհային գրականութեան մէջ վաղուց արդէն իրենց իրաւունքը նուաճած կին գրողների շարքում հայուհիների գնահատելի աւանդը: Ռօուի ողջ հետազօտութիւնը

գալիս է փաստարկելու այդ իրողությունը, եւ նրա աշխատութեան արժէքն այն հարուստ նիւթն է, որ համադրական շարադրանքով անգլերէն ընթերցողին է պարզում՝ ցոյց տալով, որ հայ կին գրողներն իրենց զգալիօրէն նշանակալի դերն ունեն կանանց գրականութեան ընդհանուր համատեքստում՝ ազգային եւ տեքստի առանձնատկութիւնների դրսեւորումներով:

ԼԱՌԻԱ ՍՈՒՐԱԴԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Տե՛ս՝ Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, հ. 3, Հայկ. ՍԱՌ. ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1964, հ. 5, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1979; Հրանտ Թամրազեան, *Սովետահայ Գրականութեան Պատմութիւն*, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980; Սուրեն Աղաբաբեան, *Հայ Սովետական Գրականութեան Պատմութիւն*, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1986; հ. 2, Հայաստանի ԳԱԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1993; Ալբերտ Շարուրեան, *Սրբոսի Տիասար (Կեանքը Եւ Ստեղծագործութիւնը)*, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1963; Յովհաննէս Ղազարեան, *Շուշանիկ Կորդիմեան*, Հայկական ՍՍՌ. ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1955; Սեւակ Արզումանեան, *Զապէլ Եսայեան (Կեանքը Եւ Գործը)*, Հայկ. ՍՍՌ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1965; Զուարթ Ղուկասեան, *Հայ Կին Գրողներ*, Երեւան, 1978; Արփիկ Մինասեան, *Սիւսիլ (Զապէլ Ասատուր)*, Հայկական ՍԱՌ. Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980 եւն.: Խնդրի հետազօտման նոր, ուշագրաւ հայեցակէտեր են դրսեւորում Գրիգոր Յակոբեանի աշխատասիրութեամբ եւ ծաւալուն առաջաբանով ուղեկցուող Զապէլ եւ Հրանտ Ասատուրների *Սիրային Նամակներ* ժողովածուն (Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2001), եւ նոյն հեղինակի ուսումնասիրութիւնը՝ «Գրական Սկանդալից» Մինչեւ «Սիրոյ Հաշուեփակ Ըստ Զապէլ Եսայեանի» (Գրականագիտական Հանդէս, Ա, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 2004, էջ 76-97): Նոյն ժողովածուում էլ հրապարակուել է մեր «Հայ Առաջին Վիպագրութիւն. Սրբոսի Տիասար» յօդուածը (էջ 22-41): Նշենք նաեւ, որ Վիպագրիկա Ռօուն իր գրքում բարեխղճօրէն յիշատակել եւ ուսումնասիրութեան ընթացքում օգտագործել է հայ ուսումնասիրողների դրոյթներն ու տեղեկութիւնները:

² Ֆեմինիզմ ասելով նկատի ունենք նրա ամենալայն իմաստը՝ այն է՝ կանանց խնդիրներ կամ կանանց շարժում: Նոյն նշանակութեամբ էլ եզրը գործածուել է Վիպագրիկա Ռօունի գրքում:

³ Դեռեւ 1904ին Ալեքսանդրապոլում լոյս է տեսել *Ոստիկ. Հայ Կանանց Ժողովածու* հատորը՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ հեղինակների գրական երկերի ընդգրկմամբ, այդպիսով ուշադրութիւն հրափրելով երեւոյթի գրական-հասարակական արժէքայնութեան հանդէպ:

⁴ Մէջբերումը Եսայեանի պատմութեան հետեւեալ հատումից է. «*Ըսի թէ յուսաբեկութեան եւ դառնութեան մէջ էի այն ատեն, հետեւաբար դուրիս կը հասկցուի երբ ըսեմ թէ իմ ազգակիցներէս մէկը չէր գար դուռս զարնելու եւ կը պատահէր, որ օրերով, երբեմն շաբաթներով, իմ լեզուովս բառ մը չարտասանէի: (Այդ միջոցին էր, որ հայերէն մտածելու վարժութիւնս կորսնցուցի)*» (Զապէլ Եսայեան, «Մարդը», *Մասիս*, 1905, 26 Մարտի, էջ 69):